

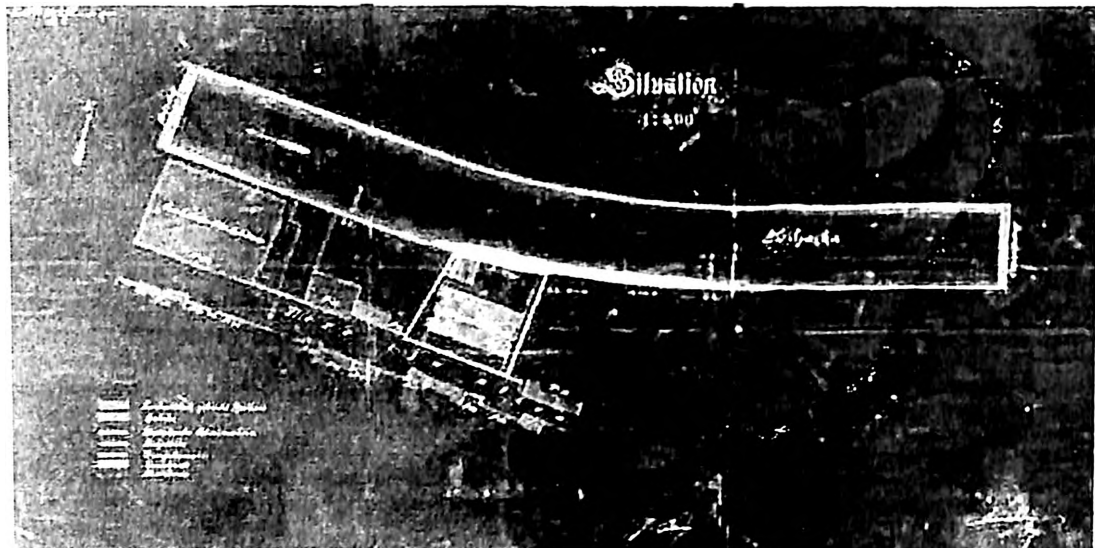
JEVREJSKI AŠKENASKI HRAM U SARAJEVU

Apstrakt. Hram Jevreja Aškenaza, izgrađen u Sarajevu 1902. godine, jedan je od najznačajnijih arhitektonskih objekata iz perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. To je takođe i jedno od najuspelijih ostvarenja arhitekta Karla Parika, čiji je ukupan graditeljski opus svojim brojem i kvalitetom, među najprimjetnijim u tom dijelu arhitektonske prošlosti BiH. Polazeći od idejnog projekta arh. W. Stiassnya, arhitekt Parik je svojim projektom dao uspješnu sintezu jednostavnog i u isto vrijeme monumentalnog prostornog rješenja i skladno raspoređenog, bogatog i elegantnog dekorativnog ukrasa iz repertoara egipatske i sirijske arhitekture, što ovaj objekat i čini najuspjelijim ostvarenjem unutar pseudomaurske stilske orijentacije tog doba.

Ključne reči: Jevreji, arhitektura, sinagoga, Sarajevo.

Značajnije prisustvo i pojačanu djelatnost Jevreja Aškenaza u Sarajevu bilježimo nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Ovaj vojno-politički čin označio je kraj četiristogodišnje turske uprave. Obespravljenoš neislamskog stanovništva, nesigurnost života i imovine, zamijenio je pravni poredak koji je garantovao ličnu i imovinsku sigurnost i izjednačenost u građanskim pravima svim stanovnicima. Bila je to velika prekretnica u pravcu razvoja zaostale zemlje. U svim oblastima života kroz četrdeset godina austrougarske uprave imamo temeljit preobražaj i vidan napredak. Prodiranjem industrijalizacije i kapitalističkog načina privređivanja mijenjaju se društveni odnosi. Dolazi do razaranja feudalnog esnafskog uređenja i stvaranja novog, građanskog (kapitalističkog) društva. Unošenjem većih količina novca, izgradnjom saobraćajnih komunikacija, intenzivnom urbanom izgradnjom, osnivanjem brojnih kulturnih, prosvjetnih, naučnih, socijalnih i zdravstvenih ustanova stvoreni su uslovi za brz napredak zemlje.

Posebna pažnja bila je posvećena razvoju "zemaljskog glavnog grada" Sarajeva, koje, kao zasebna administrativna jedinica, postaje centar Bosne i Hercegovine za sve oblasti društvenog, političkog i privrednog života. Orijentalni grad esnafsko-zanatske privrede, brzo se transformiše u moderni evropski grad, sa trgovinom i industrijom kao osnovnim privrednim djelatnostima.

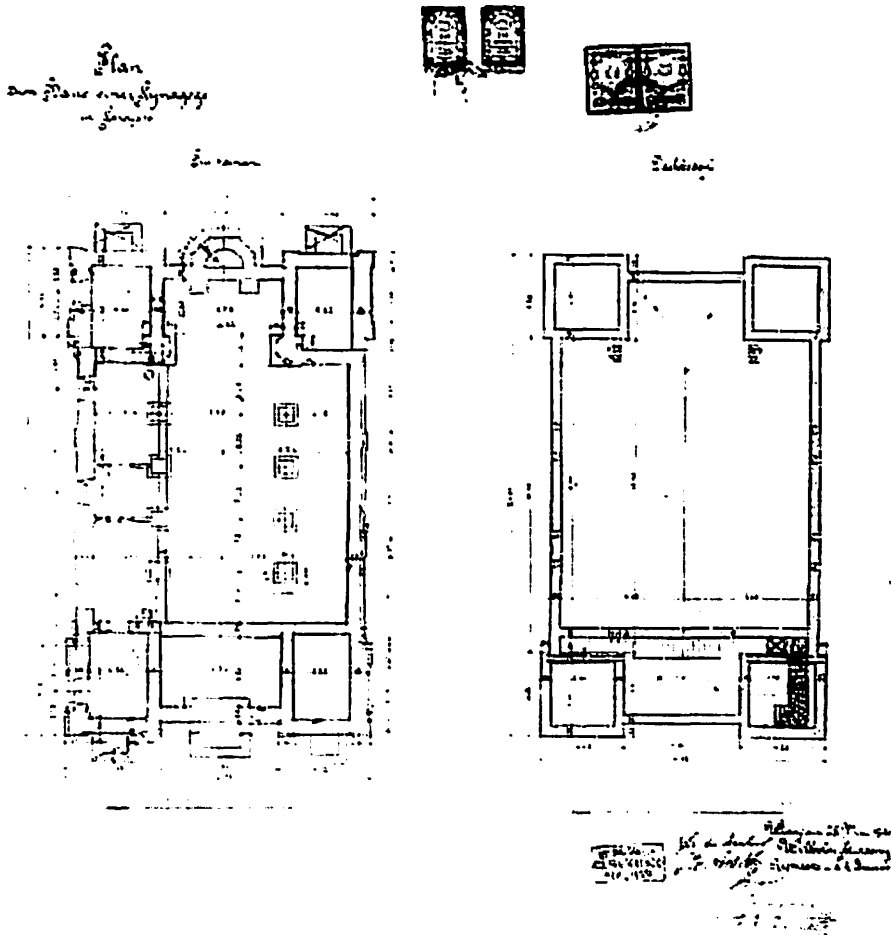

Dinamičan razvoj Sarajeva otvara nove mogućnosti i neposredno mijenja njegovu demografsku sliku s porastom broja stanovništva i izmjenom njegove nacionalno-vjerske strukture. Stanovništvo se u ovom periodu gotovo utrostručilo imigracijom iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, ali najviše iz zemalja Austrougarske monarhije. Sve je to nužno dovelo do nacionalno-vjerskih promjena u strukturi stanovništva. Tako muslimani od apsolutne većine (69,5 %) na prvom popisu (1879), na posljednjem popisu (1910) čine tek trećinu, tačnije 35 % ukupnog stanovništva Sarajeva. Učešće katoličkog stanovništva u demografskoj slici grada povećalo se od 3,3 % u 1879. godini na čak 34,5 % na popisu 1910. godine. Jevreji 1879. godine čine 9,7 % gradskog stanovništva, a 1910. godine 12,3 %. U ovom periodu njihov broj se utrostručio. Na popisu 1879. bilo ih je u Sarajevu 2077, a nakon naseljavanja aškenaza i uz prirodni priraštaj, godine 1910. ih je bilo 6.397. Sarajevo je u ovom periodu bio grad sa najvećim brojem Jevreja u Bosni i Hercegovini. U popisima stanovništva 1879, 1885. i 1895. dati su samo zbirni podaci za domaće Sefarde i Aškenaze i tek su na popisu 1910. godine razdvojeni podaci za jednu i drugu grupu: 4985 Sefarda i 1412 Aškenaza.¹

Ove dvije jevrejske zajednice kroz cijelo vrijeme austrougarske uprave egzistirale su potpuno odvojeno. Ubrzo po doseljavanju, Aškenazi osnivaju svoju opštinu, otvaraju zasebno groblje na Koševu i posebnu školu sa nastavom na njemačkom jeziku. Pitanje

¹ Knjige zvaničnog popisa stanovništva, Arhiv BiH, Sarajevo.

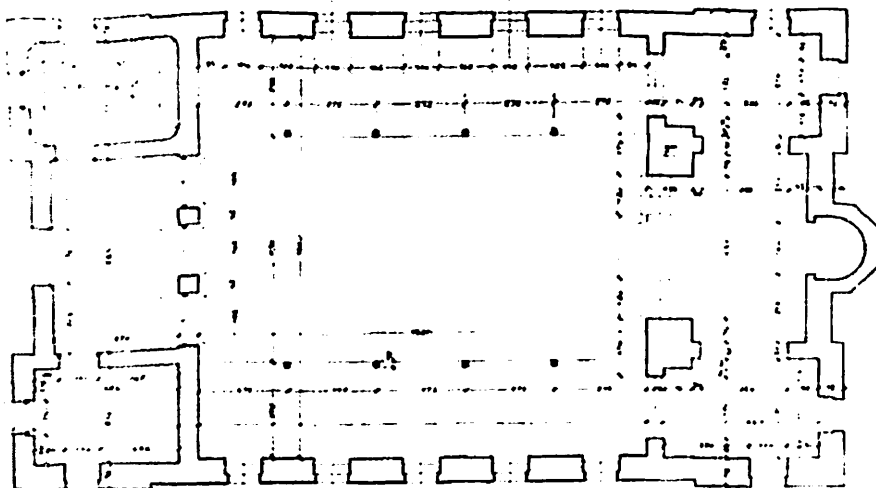
JEVREJSKI AŠKENASKI HRAM U SARAJEVU

vlastitog hrama iako, s obzirom na njegovu višeznačnu ulogu, prioritetno za jevrejsku zajednicu, zbog velikih materijalnih teškoća sporo se rješavalo.

Pored dva sefardska hrama: Velikog ili Starog hrama (Il kal grandi), sagrađenog 1581. godine u jevrejskoj stambenoj četvrti Sijavuš-pašina daira (Velika avlija)² i uz njega,

² Podatak o godini izgradnje Hrama u turskom sidžilu iz 1728/29. godine, Gazihusrevbegova biblioteka u Sarajevu (Alija Bejtić, Jevrejske nastambe u Sarajevu, Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966, str. 26.) To je jedan od najstarijih i najvrednijih jevrejskih spomenika kulture u bivšoj Jugoslaviji. U ovoj zgradi je od 1966. godine smješten Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine.

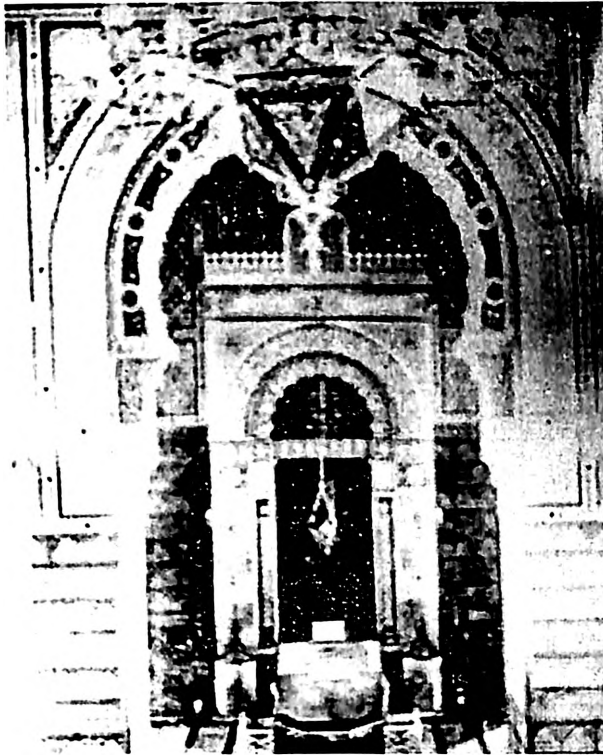

pred kraj turskog perioda sagrađenog Novog hrama (II kal muevu),³ aškenazi septembra 1879. godine na sjednici svoje opštine donose zaključak o neophodnosti nalaženja prostora za bogoslužjenje, unekoliko različitog od sefardskog. Od svojih sunarodnika, aprila 1880. godine, traže ustupanje slobodnog prostora za obrede o velikim praznicima, ali bez uspjeha. Iznajmljuju neuslovne prostorije najprije u Ferhadiji ulici, potom u Kollerovoj kući. Godine 1881. uzimaju u najam Jeftanovićevu kuću, a onda malu kuću u Tereziji ulici, gdje će ostati do izgradnje hrama 1902. godine.⁴

Na sjednici Aškenaske jevrejske opštine 1882. godine zaključeno je da se za izradu projekta zgrade hrama votira 10-20 forinti. Istovremeno su vođeni i pregovori sa franjevcima u Kreševu radi otkupa zemljišta u Čumurija ulici za 2000 forinti, ali bez uspjeha. Maja 1892. godine Opština je podnijela molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu da odobri zajam, sakupljanje dobrovoljnih priloga i raspis lutrije, kako bi obezbijedila potrebna sredstva za izgradnju. Vlada je odobrila samo sakupljanje priloga u Bosni i Hercegovini, dok

3 Nakon izgradnje Velikog sefardskog hrama 1930. (arhitekt Rudolf Lubynski), gubi prvobitnu, vjersku funkciju. Danas je ovdje likovna galerija.

4 Pošto su u Drugom svjetskom ratu uništene opštinske knjige i arhiva, izvor podataka o istorijatu gradnje je "Spomenica prigodom 50 godina opstanka jevrejske vjeroispovjedne opštine aškenaskog obreda u Sarajevu", inž. Oskara Grofa (Sarajevo, 1930.), koji je koristio podatke iz tada još postojećih opštinskih knjiga.

su ostali zahtjevi odbijeni. Sredstvima iz budžeta aškenaske opštine i od sakupljenih priloga, 27. septembra 1893. kupljeno je današnje zemljište, površine 1017 m², za cijenu od 9200 forinti.

U maju 1895. bečki arhitekt i građevinski savjetnik Wilhelm Stiassny izradio je idejni projekat hrama, a u oktobru iste godine Glavna skupština je odlučila da za izgradnju raspiše zajam od 50.000 kruna sa 2500 udjela po 20 kruna, što je Zemaljska vlada odbila. U to vrijeme organizovan je i prvi bal u korist građevinskog fonda, a sličnih manifestacija bilo je i kasnije.

Nakon izbora dr Moritza Rotkopfa za predsjednika, 1898. godine počinje nova era u životu Opštine, koja se formira kao moderna organizacija, a gradnja Hrama dobija realnije forme.

Glavna skupština opunomoćuje Odbor 26. aprila 1900. godine da u svrhu gradnje Hrama digne zajam od 18.000 forinti. Prema proračunima provjerenim kod građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade, troškovi izgradnje procijenjeni su na 61.000 kruna i do 13.

februara 1901. obezbijedeno je oko 20.000 kruna. Prihvaćena je ponuda građevinskog poduzetnika Ludwiga Jungwirtha, koji je u zapisniku od 28. decembra 1900. pristao da mu se do završetka izgradnje isplati 20.000, a ostatak od 41.000 u deset godišnjih rata uz 6 % kamate i amortizaciju duga od 5570,59 kruna. U predračunsku svotu od 61.000 kruna bili su uračunati troškovi izgradnje potpornog zida, kojim bi se povezala djelimično već regulisana lijeva obala Miljacke.⁵

Gradnja hrama počela je u proljeće 1901. godine, nakon što je 10. maja odobren projekat arh. Stiasnya⁶ koji nije realizovan, već je projekat prepravio i realizovao arh. Paržik. Zbog nepostojanja dokumentacije nisu poznati razlozi koji su doveli do ove izmjene. Imajući u vidu tada čestu pojavu izmjene idejnog projekta pri razradi, postoji vjerovatnoća da je Paržik tom prilikom projekat izmijenio, ali kao što je bio princip – samo u okviru zadatog stila. Uporedbom ova dva projekta, uočavamo da su izmjene u dispoziciji i dimenzijama neznatne, ali su izrazite u arhitektonskom oblikovanju i dekoraciji.

5 Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo – dopis Zemaljskoj vladi od 19. 12. 1901., Istorijski arhiv Sarajevo.

6 Arhiv Bosne i Hercegovine, originalni idejni projekat.

Nakon dvije godine gradnje, hram je 30. septembra 1902. svečano otvoren i od nadrabina, dr Weszela posvećen.⁷

Troškovi izgradnje, opremanja i oslikavanja hrama iznosili su 125.768,53 krune, od čega je do aprila 1903. bilo isplaćeno 58.989,79 kruna, a dio duga isplaćivan je još i 1930.⁸ godine.

Hram je dug 25,00 m, a širok 14,40 m. Postavljen je na pravcu istok – zapad, paralelno sa Terezijom ulicom. Ulaz je na zapadnoj strani i vodi u predvorje hrama, sa čije lijeve strane je stepenište, kojim se stiže na galeriju, koju nose osam željeznih stubova. U skladu sa tradicijom srednje i sjeverne Evrope, apsida sa škrinjom za Toru i propovjedaonica nalaze se na istočnoj strani objekta. Impozantni molitveni prostor visok 12 m jako je osvijetljen zahvaljujući visokim prozorima u prizemlju i na galeriji.

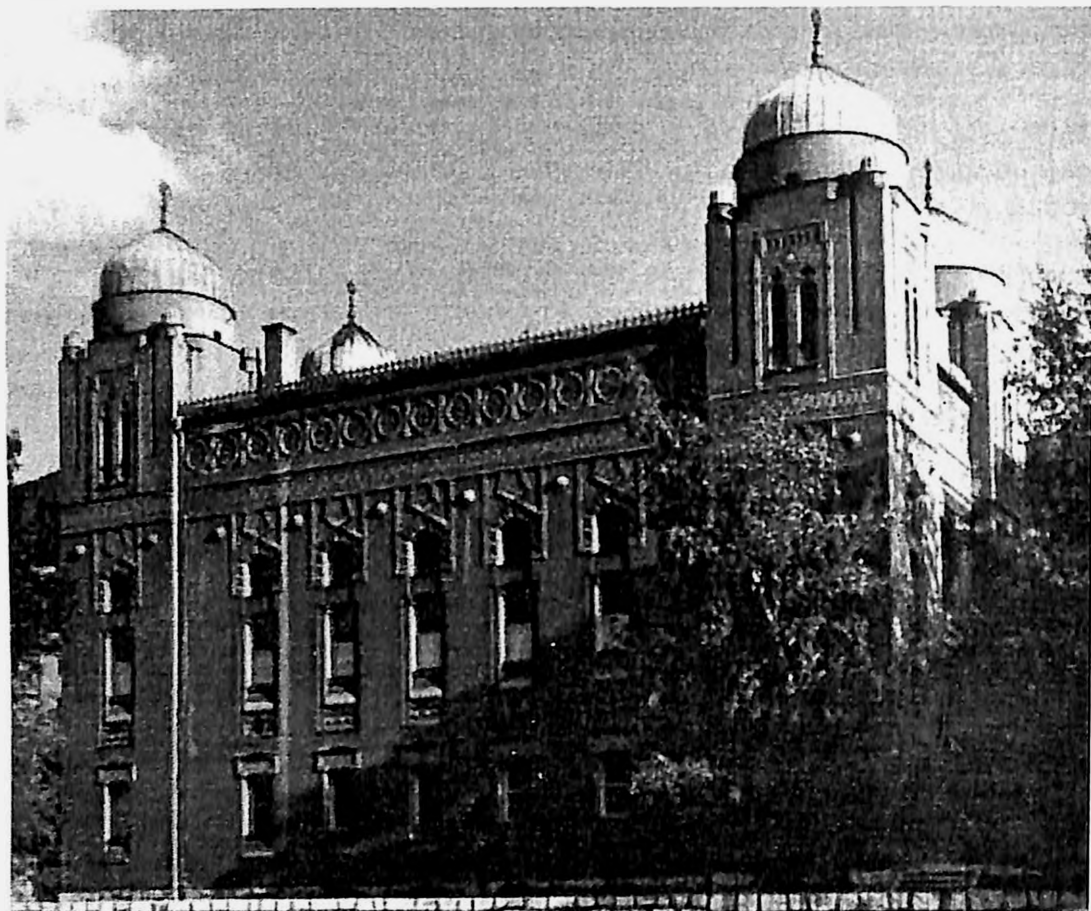
Stilsko-arhitektonska konkretizacija složene i višeznačne funkcije hrama posebno je pitanje arhitekture Jevreja. Stoljetne prisilne migracije onemogućile su kontinuitet likovnog stvaranja, tako da se u umjetničkim oblicima malo može naći isključivo jevrejskih osobenosti. Hramovi su građeni u raznim stilovima, pa i onim koji su daleko od religioznog osećanja i poimanja vjere Jevreja.

Projektno rješenje W. Stiassnya⁹ izvedeno je po ugledu na stilsko oblikovanje bečkih sinagoga toga vremena, koje karakteriše dekorativna plastika zidnih ploha sa motivima arapske arhitekture Španije, Egipta, Tunisa i Maroka. U to vrijeme stilski vokabular bečke eklektične arhitekture obogaćuje se sve više novom temom islamske arhitekture. Interes za orijentalnu umjetnost u Beču podstaknuta je izložbama Orijentalnog muzeja, osnovanog 1875, kao i uvozom umjetničkih i upotrebni predmeta iz islamskih zemalja. Znatna uticaj na sve značajniju afirmaciju ovog stilskog obrasca imale su i svjetske izložbe na kojima je orijentalna umjetnost, zbog svoje egzotičnosti, uvijek izazivala posebno interesovanje. Brojna su bila i predavanja na ovu temu, kao i knjige i stručni članci u časopisima poput "Osterreichische Montassorcht für den Orijent" i "Allgemeine Bauzeitung", posebno arhitekta Ludwiga Forstera, koji je svoj interes potvrdio i nizom realizacija u pseudomaurskom stilu. Iz njegove saradnje sa drugim velikanom bečkog istorizma, Teophilom Hansenom, u periodu od 1846-1851. nastao je niz objekata sa elemen-

7 "Sarajevski list", broj 118/1902, 3. 10., "Mali Vjesnik".

8 Oskar Grof, Spomenica ..., str. 10.

9 Wilhelm Stiassny (Pressburg, 1842- Ischl 1910), arhitekt, studirao na Politehnici i Akademiji likovnih umjetnosti u Beču. Projektovao sinagoge u Beču (1893), Wienbergu kod Praga, Gablonzu u Mađarskoj (1887), bolnicu jevrejske opštine u Beču (1875), Jevrejski institut za slijepe u Beču (1872), Dom za jevrejsku siročad u Beču (1904) itd.; (Allgemeines Lexikon der Bildentem Kunstler, XXXII, Leipzig 1938, str. 38).

tima islamske umjetnosti. Ovom stilskom orijentacijom Hansen je i neposredno uticao na svoje studente Akademije likovnih umjetnosti u Beču, koju je završio i Stiassny.

Pseudomaurska arhitektura je u ukupnoj graditeljskoj produkciji austrougarskog perioda u Sarajevu po zastupljenosti, značaju i kvalitetu izvedenih objekata, druga stilska pojava, odmah iza neorenesanse. Tadašnji najznačajniji sarajevski arhitekti, Josip Vancaš i Karlo Paržik, takođe bečki đaci, projektuju niz objekata u pseudomaurskom stilu, što je na prostoru Bosne i Hercegovine, posebno Sarajeva, bila razvojna faza u traženju osobnog, regionalnog arhitektonskog stilskog izraza. Ovaj stil biće ovdje najprije korišćen u gradnji objekata islamske vjerske zajednice, potom objekata tradicionalnih namjena (gradska kuptaila npr.), a onda i u gradnji stambenih i javnih objekata, posebno onih u režiji Zemaljske vlade (opštinske kuće, željezničke stanice i sl.).

Objekte ove stilske orijentacije karakteriše interpretacija stilskih elemenata samo na nivou nove dekorativnosti arhitektonskog plašta. Islamska umjetnost je samo sekundarni arhitektonski element, dok objekat i dalje ostaje akademski koncipovan, statičan i strogo simetričan.

Pseudomaursku arhitekturu prihvataju i Jevreji, jer je ona za njih bila najbliža orijentalnom kao izrazu nacionalnog. Sve to objašnjava Stiasnyjevo opredjeljenje za izbor ovog istorijskog stilskog uzorka za rješenje Aškenaškog hrama u Sarajevu.

Prilikom razrade Stiasnyjevog idejnog projekta, arhitekt Karlo Paržik¹⁰ zadržava arhitektonsko rješenje u masama i dimenzijama, dok pravi značajna odstupanja u oblikovanju ugaonih kupola i u novoj dekorativnoj ornamentici fasada, sada s elementima iz repertoara egipatske i sirijske arhitekture, čime ostvaruje naglašenu monumentalnost hrama. Kao i ranije projektovanom Šerijatskom sudačkom školom, takođe u Sarajevu (1886), nerealizovanim projektom za sarajevsku gradsku Vijećnicu (1891), Turskim kupatilom u Banja Luci (1892), Paržik je pokazao da je izvrstan poznavalac i skrupulozan sljedbenik bečkog romantičnog istoricizma i unutar njega arapskog stilskog obrasca. Elegancija arhitektonske obrade hrama djelo je istinskog estete, koji je pokazao da norma ovoga stila vlada kako u cjelini, tako i u detalju. Ostvaruje potpuno uspješnu sintezu jednostavne i čiste arhitekture i bogate, elegantne, skladno raspoređene geometrijske arabeske fasada.

Uspjela slikarska dekorativna obrada enterijera hrama, djelo majstora Oisnera, u potpunoj je harmoniji s arhitekturom i namjenom objekta. Biljna i geometrijska slikana dekoracija razvija se mirno, smišljeno, bez međusobnih konflikata linija i širokog spektra boja. Posebno se ističe dekorativna obrada stropa glavnog molitvenog prostora, gdje se osjeća naglašen uticaj istočnjačke dekoracije tkanina, pa zapravo izgleda poput ćilima. Obrada zidnih ploha izvedena je znatno smirenije, uz prevladavanje geometrizovane dekoracije, koja oko prozora poprima izgled nježne čipkaste ornamentike.

---

10 Karl Parik (Paržik), poslije arh. Josipa Vancaša najznačajniji projektant u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Rođen je u Welišu, kod Jičina u Češkoj 1857. godine. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti u Beču, Arhitektonski odsjek kod profesora Theophila Hansena. U Sarajevo dolazi 1884. godine na Vancašev poziv i tu ostaje do smrti 1942. godine. Od 1886. godine zaposlen je u Odsjeku za visokogradnju Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu, gdje je 1916. godine penzionisan u zvanju građevinskog nadsavjetnika. Od 1921. nasleđuje arh. Vancaša na mjestu arhitekta i savjetnika za graditeljstvo Vrhbosanske nadbiskupije, za koju je uradio preko 50 projekata.

Protagonista je Hanzenove teorije strogog istoricizma, a osnovno stilsko opredjeljenje mu je neorenesansa, u kojoj je projektovao najznačajnije i najmonumentalnije sarajevske objekte: zgradu Zemaljske banke, Pravosudnu palatu, zgradu Penzionog fonda, zgradu Druge muške gimnazije, zgradu Državne štamparije i izvanredan kompleks zgrada Zemaljskog muzeja.

JELENA BOŽIĆ

Hram je do danas pretrpio dvije intervencije, koje su donekle umanjile njegove arhitektonsko-stilske i prostorne vrijednosti.

Prilikom proslave 25-godišnjice izgradnje hrama, godine 1927. temeljito su popravljene fasada i krov. Tom prilikom nije obnovljen vijenac na tamburu kupole, a pokrivanje limom izvedeno je nesolidno u odnosu na prvobitnu izvedbu.¹¹

Nakon Drugog svjetskog rata hram je zadržao izvornu namjenu, pa je postao jedini sakralni objekat za cijelu jevrejsku zajednicu. Prilikom proslave 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966 godine, izvršena je adaptacija hrama za savremenu namjenu, prema projektu arh. Mirka Ovadije. Zbog malog broja vjernika s jedne, i naraslih potreba Opštine, s druge strane, hram je horizontalno pregrađen. Gornji sprat zadržao je vjersku namjenu i autentičnost, dok je prizemlje adaptirano za društvene prostorije, pa se molitveni prostor više nije doživljavao monumentalno i reprezentativno kao dok je bio cjelovit. Ovaj zahvat neizbježno je doveo i do promjena u vršenju obreda.

I na spoljnjem izlgedu došlo je do izmjena izgradnjom ulaznog hola, koji ima važnu komunikacionu funkciju povezivanja hrama i zgrade Opštine. Ova dogradnja, sakrila je djelimično lijepu i skladnu ulaznu fasadu i onemogućila njeno cjelovito sagledavanje.

Zgrada Aškenaškog hrama sigurno je jedno od najvrednijih ostvarenja arhitekta Karla Paržika i jedan od najznačajnijih kulturno-istorijskih spomenika Sarajeva.

Jelena Božić

Jewish Ashkenazi Temple in Sarajevo

S u m m a r y

The Jewish Ashkenazi Temple, built in Sarajevo in 1902, is one of the most important architectural achievements from the period of the Austro-Hungarian rule in Bosnia-Herzegovina. It is also one of the most successful works of architect Carl Parik, whose entire creative opus, in terms of volume and quality, is among the most valuable from that period of the history of Bosnian architecture. Using architect Wilhelm Stiassny's preliminary design, Parik created a successful synthesis of simple and yet monumental space arrangement and a harmonious, rich and elegant ornamentation from the repertoire of Egyptian and Syrian architecture. The combination of these elements makes this temple the most successful architectural creation of the pseudo-Maori style, characteristic of that period.

---

11 "Narodna židovska svijest", 20. 5. 1927.